

# Boekbesprekingen

**Hoogerwerf, A.,  
*Wij en zij: Intolerantie en  
verdraagzaamheid in 21 eeuwen***

Budel: Damon, 2002, 192 pp.  
ISBN 90 5573 364 4

De Twentse emeritus hoogleraar politicologie Andries Hoogerwerf presenteert met dit beknopte boek een inleiding over het denken over tolerantie, en een bijdrage aan het hedendaagse debat daarover. Zijn voornaamste vragen betreffen die naar het ontstaan en verloop van onverdraagzaamheid en verdraagzaamheid; de argumenten voor verdraagzaamheid in 20 eeuwen; en de mogelijkheden om verdraagzaamheid 'in de tegenwoordige multiculturele samenleving' te bevorderen.

De ontwikkeling van onverdraagzaamheid is bij Hoogerwerf eenvoudig gezegd die van kwaad tot erger, en nog erger. Het begin legt hij bij groepsidentificaties: 'Mensen rekenen zich tot een bepaalde groepering, een wij, en zien anderen als een zij.' Dan volgt een negatieve beeldvorming over 'bepaalde mensen', die dan eerst als 'afwijkend worden beschouwd en tenslotte als minderwaardig'; 'dit kan uitlopen op daadwerkelijke uitsluiting, dwang en geweld.' Hoogerwerf schrijft steeds in termen van mogelijkheden; dit kan, en dit kan ook. 'De manier waarop afwijken- de anderen in het scenario van de intoleran-

tie daadwerkelijk worden behandeld, kan een breed scala doorlopen; van marginalisering tot massamoord', schrijft hij. Vervolgens wordt zoals te verwachten deze ontwikkeling geïllustreerd met een beschrijving van Nazi-Duitsland.

Nu is het natuurlijk nog niet zo dat omdat het daar toen zo gelopen is, het elders en in andere tijden net zo is gegaan, of zal gaan. Wat we willen weten is onder welke omstandigheden het één tot het ander leidt en geleid heeft, en wanneer niet. Dan voldoet het niet om zoals Hoogerwerf doet, te volstaan met het constateren dat 'het scenario van de onverdraagzaamheid (...) nog een breed scala kan doorlopen: van mijden tot vervolgen, verbannen, "zuiveren" en vernietigen'. Door steeds zo'n mogelijke reeks te herhalen, wordt de suggestie gewekt dat een dergelijke opeenvolging ook standaard is. Dat heeft weliswaar een afschrikkende werking – iedereen is tegen vervolging en vernietiging – maar levert nog geen inzicht op in het proces. Daarvoor is een analyse van voorbeelden en tegenvoorbeelden nodig.

Na deze wat lineaire beschrijving van onverdraagzaamheid volgt een analyse van verdraagzaamheid. Dit is vooral een inventarisatie van definities van tolerantie, waarbij Hoogerwerf instemt met die van Nicholson die tolerantie ziet als een 'moral ideal'. Vaste onderdelen van tolerantie zijn 'afwijking: wat getolereerd wordt, wijkt af van wat de

tolereerder denkt of doet of meent dat behoort te worden gedaan; Belangrijkheid; Afkeuring (de tolereerder keurt de afwijking moreel af); Macht (de tolereerder heeft de macht tot intolerantie); en Geen tegenwerking: de tolereerder oefent die macht niet uit, en staat daardoor het voortduren van de afwijking toe.' Hoogerwerf voegt er nog een volgende stap aan toe: volgens hem is de tolereerder ook 'bereid tot communicatie en dus tot het uitwisselen van argumenten'; dan pas is sprake van 'verdraagzaamheid in de volle zin van het woord'. Hieruit spreekt ook zijn eigen morele ideaal, om te streven naar een hogere vorm van tolerantie. In de praktijk is ten aanzien van iets dat men werkelijk afkeurt, de meest minimale verdraagzaamheid al moeilijk. En zolang die afkeuring voortduurt, is er weinig hoop op voortschrijdende tolerantie. Michael Walzer heeft vijf stadia van tolerantie onderscheiden, als een proces van weinig naar meer tolerantie. De lichtste vorm is die van het aanvaarden van het verschil omwille van de vrede, aan het einde van een uitputtend conflict. Verder gaat de passieve welwillende houding ten opzichte van verschil; nog verder gaat de erkenning van de rechten van de ander, ook als deze die rechten op een onaangename wijze uitoefent; nog verder 'is de mate van verdraagzaamheid bij openheid voor de ander: nieuwsgierigheid, misschien zelfs respect, een bereidheid te luisteren en te leren.' Als hoogste vorm is er de enthousiaste omarming van het verschil, het vieren van de verscheidenheid. Bij deze laatste vorm tekent Walzer aan dat het nog maar de vraag is of dat dan nog tolerantie is, omdat tolerantie immers moeite moet kosten. Een dergelijk enthousiasme valt eigenlijk buiten het begrip tolerantie.

Net als bij de procesmatige definitie van intolerantie is ook bij deze trapsgewijze opvatting van tolerantie de vraag, wanneer en hoe het proces van minder naar meer tolerantie zich voltrekt, en wanneer juist niet. Die vragen vereisen veel meer onderzoek. Mijn suggestie is dat soepele overgangen zeldzaam zijn. Wie doet bewust en spontaan afstand van zijn nadrukkelijke afkeuren? Zowel bij intolerantie als bij tolerantie lijkt het er meer op dat een eenmaal betrokken stelling, een eenmaal ingenomen plaats op de trap van tolerantie of intolerantie, moeilijk verlaten wordt. Een houderiger proces is denkbaar, waarbij men na enige of lange tijd kan constateren min of meer onbewust te zijn 'opgeschoven' in de richting van meer of minder tolerantie.

Het tweede deel van zijn boek omvat een handzaam en zeker in de educatieve praktijk bruikbaar overzicht van denkers over tolerantie door de eeuwen heen. Stuk voor stuk bieden de kort gehouden paragrafen mogelijkheden tot verdieping met originele teksten.

In het derde deel gaat Hoogerwerf in op allerlei kwesties rondom de multiculturele samenleving. Opnieuw passeren hier heel veel aspecten kort de revue, waarbij opvalt hoezeer dit boek is geschreven met de schokkende gebeurtenissen van 11 september 2001 en de opkomst en ondergang van Fortuyn in 2002 nog op het netvlies van de auteur. Anders dan in het tweede deel, het historisch overzicht, wil hij hier telkens actueel commentaar leveren. De boekvorm is hiervoor minder geschikt, maar deze auteur zal ook wel tot eventuele bijstelling in een volgende editie bereid zijn. De kracht van het boek zit in het middendeel.

Dienke Hondius

**Gijsberts, M. & A. Merens (red.)**  
***Emancipatie in estafette: De positie***  
***van vrouwen uit etnische minder-***  
***heden***

Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau,  
 2004, 170pp.  
 ISBN 90 377 0162 0

Een bekende gedachte in het migratieonderzoek is dat allochtone vrouwen een dubbele achterstand hebben: ten opzichte van autochtonen en ten opzichte van mannen. Met die gedachte in het achterhoofd moet het onderzoek van het SCP en het ISEO naar de positie van allochtone vrouwen in Nederland zijn geïnitieerd. Het onderzoek maakt gebruik van verschillende, hoogwaardige databestanden (zoals SPVA, Prima-onderzoek, IPO), is helder opgeschreven en bevat veel interessante gegevens. *Emancipatie in estafette*, zo heet het rapport.

Als we de metafoor van de estafette aanhouden, kunnen we zeggen dat er vijf banen zijn, voor iedere groep één: Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en autochtonen (Molukkers worden af en toe ook genoemd). De eerste generatie vrouwen, geboren buiten Nederland, beginnen en geven het stokje door aan hun dochters, de tweede generatie. Daarna is er een wedstrijd voor mannen en worden de uitkomsten vergeleken.

De eerste generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen beginnen in deze estafette overduidelijk met een valse start. Bij aankomst in Nederland hebben zij een enorme achterstand ten opzichte van vrouwen uit Suriname en de Nederlandse Antillen, en de Nederlandse vrouwen lopen een ronde voor. Een groot deel van de vrouwen uit Turkije en Marokko ([groter]60%) heeft geen onder-

wijs genoten. Kan dus de eigen taal niet lezen en schrijven. Dat is een lastig uitgangspunt om een tweede taal te leren, om te participeren op de arbeidsmarkt en om contacten te leggen met autochtonen. Verder heeft een groot deel van hen relatief veel kinderen. Ook dat maakt het moeilijk om te emanciperen. Wanneer is er tijd en geld over om een opleiding te volgen? En dan is er nog de remmende werking van de partner en de immigrantengemeenschap; de normatieve verwachting om niet aan het arbeidsproces deel te nemen maar zich te bekommeren om het huishouden. Kortom, eerste generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen maken niet alleen een valse start (slechte aanvangsvoorwaarden op moment van aankomst), als het startsein in Nederland gaat, komen weinig van hen in beweging (geen verbetering over de tijd). Dit is overigens niet alleen in Nederland zo: ook in andere Europese landen zijn eerste generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen slecht geïntegreerd (Van Tubergen & Maas 2004). Hoe anders is de situatie onder eerste generatie Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Zij hebben bij aankomst in Nederland reeds een belangrijke voorsprong ten opzichte van Turkse en Marokkaanse vrouwen. Vrijwel iedereen spreekt goed Nederlands, deelt de moderne Nederlandse waarden en normen, heeft weinig kinderen, en een aanzienlijk deel heeft een goede opleiding genoten in het land van herkomst. Dit blijken uitstekende aanvangsvoorwaarden te zijn om in de Nederlandse samenleving verder te komen. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen hebben veel meer contact met autochtonen, participeren vaker op de arbeidsmarkt, hebben vaker een baan, en genieten een hoger inkomen dan Turkse en Marokkaanse vrouwen. Het rapport merkt echter op dat recent in

Nederland aangekomen Antilliaanse vrouwen lager zijn opgeleid en slechter de Nederlandse taal beheersen dan hun voorgangers. Maar nog steeds blijven zij ruim voor op de vrouwen uit Turkije en Marokko. Als het stokje eenmaal is doorgegeven aan de dochters, hoe gaat het dan verder? De Turkse en Marokkaanse moeders geven het stokje met een achterstand door, een achterstand die de dochters ten opzichte van Surinaamse en Antilliaanse meisjes niet een twee drie kunnen goedmaken. Desalniettemin rennen zij harder dan hun ouders: ze spreken de Nederlandse taal beter, hebben een hogere opleiding, hebben minder kinderen, participeren vaker op de arbeidsmarkt, en hebben een hoger inkomen. Toch halen zij er niet uit wat er in zit. De SCP/ISEO-analyse is helder: maar liefst 95 procent van de tweede generatie Turkse en Marokkaanse vrouwen huwt met een partner uit de eigen groep. Het overgrote deel van de partners komt uit het land van herkomst van de ouders, zij spreken slecht Nederlands, zijn laagopgeleid en traditioneel. De vrouwen huwen vroeg, krijgen kinderen, ronden hun opleiding niet af of stoppen met werken. Een veelbelovende start, maar een teleurstellende eindtijd, zou je kunnen zeggen.

De Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van de tweede generatie hadden reeds een voorsprong, maar ze breiden die nog verder uit. Ze spreken de Nederlandse taal perfect, hebben goede opleidingen genoten, en doen het uitstekend op de arbeidsmarkt. Surinaamse meisjes doen het op school net zo goed als autochtone meisjes. Hier is dus de ene helft van de achterstand ingelopen: ten opzichte van autochtone vrouwen. Maar hoe zit het eigenlijk met dat andere deel, de achterstand ten opzichte van mannen uit de eigen groep?

Opvallend genoeg presenteert het rapport slechts enkele gegevens over geslacht uitgesplitst naar generatie, zodat deze vraag niet goed te beantwoorden valt. Het algemene beeld dat het rapport schetst is dat allochtone mannen een voorsprong hebben op allochtone vrouwen: hogere opleiding, hoge arbeidsparticipatie, vaker een baan, hoger inkomen. Het is niet duidelijk hoe groot de achterstand is van vrouwen ten opzichte van mannen in de eerste generatie en in de tweede generatie. Die kwestie wordt alleen bekeken met betrekking tot het onderwijs en de uitkomsten zijn meteen verrassend. Terwijl eerste-generatievrouwen nog een achterstand hebben op hun mannelijke landgenoten, behalen hun dochters een hogere opleiding dan hun zonen. Het sterkst is de verschuiving onder de Turkse, en met name, de Marokkaanse groep.

Het rapport schrijft dat jongens uit deze groepen op de middelbare school meer afleiding gaan zoeken buiten de school en de lezer had daar graag meer over willen horen. Moet er niet onderzoek gedaan worden naar de mannen? De verhalen over Marokkaanse jongeren en hun buitenschoolse activiteiten moeten we nu vernemen van journalisten en verontruste politici: criminaliteit, loverboys, homohaat, 4 mei-verstoringen, religieus fundamentalisme, huiselijk geweld. Hoe wijdverbreid zijn deze verschijnselen? Waardoor worden ze veroorzaakt? Waarom zijn tweede-generatiejongens slechter geïntegreerd dan hun zusjes en waarom is dit vooral het geval bij Marokkanen?

Het lijkt mij dat de metafoor van estafettes verlaten moet worden en niet uitsluitend ingegaan moet worden op de positie van de vrouw. Er zijn geen aparte wedstrijden voor mannen en vrouwen. Is het zo dat mannen in

de eerste generatie, maar ook in de tweede generatie, hun echtgenotes of zussen belemmeren hun doelen na te streven? In hoeverre beïnvloeden mannen de keuze van vrouwen om de hoge opleiding die zij hebben genoten niet te verzilveren, maar vroegtijdig kinderen te krijgen en het huishouden te doen? Ik hoop dat deze vragen ook aan bod komen in de *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, die in 2005 zal verschijnen. In ieder geval verdienen ze serieuze aandacht van wetenschappers, niet alleen van journalisten en politici.

Van Tubergen, F. & I. Maas (2004) *Women migrants in the European Union. A demographic and socioeconomic profile*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Frank van Tubergen

**Vries, M. de**  
*Een blijvende band? Niet-religieuze joden en hun binding aan het jodendom*

Amsterdam: het Spinhuis, 2004, 187 pp.  
 ISBN 90 5589 221 1

Deze publicatie is het vervolg op *De joden in Nederland anno 2000* (Amsterdam: Aksant, 2001), een sociaal-demografisch onderzoek onder 1.000 joden waaraan De Vries heeft meegewerkt. Cijfers zeggen niet alles en daarom wilden de opdrachtgevers, waaronder het Joods Maatschappelijk Werk, een kwalitatief onderzoek waarin meer duidelijkheid zou komen over hoe niet-religieuze joden zich tot het jodendom verhouden.

Onderliggende vraag was of de joodse groepscultuur wordt doorgegeven, verandert, of verdwijnt. *Een blijvende band?* is het antwoord op deze vragen.

Het onderzoek van De Vries maakt goed gebruik van *Joden in Nederland*. De dertig geïnterviewden zijn afkomstig uit het bestand van dit onderzoek. Gekeken werd naar de generatie geboren tussen 1953 en 1974. Waarom de ondergrens genomen is wordt niet beargumenteerd, de bovengrens sloot mensen uit die nog onder de directe invloed van de thuissituatie leefden. Ten opzichte van de survey-populatie leverde dat een aantal drastische verschuivingen op: de geïnterviewden zijn hoger opgeleid, meer randstedelijk, minder niet-praktiserend en meer lid van het orthodox-joodse kerkgenootschap. Deze verschillen worden wel geconstateerd en verklaard, maar er worden geen conclusies aan verbonden.

Daarnaast worden de inzichten van *Joden in Nederland* gebruikt: dat er twee belangrijke vormen van binding zijn (sociaal-cultureel en de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog) en dat de opvoeding een belangrijke factor is. De twee bindingswijzen bepalen de opzet van het boek. Nadat in hoofdstuk 2 aan de hand van twee casussen de extremen in de onderzoeksgroep zijn verduidelijkt behandelt ze in hoofdstuk 3 de bindingen aan het jodendom door de oorlogservaringen. In hoofdstuk 4 en 5 wordt de sociaal-culturele binding uitgewerkt aan de hand van respectievelijk de traditioneel en de niet-traditioneel opgevoede respondenten. In hoofdstuk 6 wordt de respondenten gevraagd naar de toekomstkansen van het jodendom.

In hoofdstuk 7 trekt de onderzoekster haar conclusies en die zijn een beetje teleurstel-

lend: er zijn zoveel verschillende bindingen aan het jodendom als er joden zijn. De lezer en waarschijnlijk ook de opdrachtgever hadden graag wat meer inzicht willen hebben. Nu was zo'n uitkomst bij een kwalitatief onderzoek wel te verwachten en de onderzoekster is zich terdege bewust van de voor- en nadelen van deze manier van onderzoek. Maar de vraag dringt zich op of het aan de onderzoeksgroep ligt of dat er bij de opzet van het onderzoek steken zijn gevallen.

Opvallend is bijvoorbeeld de afwezigheid van een theoretisch kader. Binding wordt gezien als 'een subjectieve aangelegenheid die van individu tot individu verschilt in intensiteit en omvang'. De uitgebreide sociaal-psychologische literatuur over sociale bindingen, identiteitsvorming, sociale bewegingen, groepsprocessen enzovoort komt niet aan bod. Juist op basis van theoretische literatuur had de onderzoekster op zoek kunnen gaan naar nieuwe vormen van binding, en had ze beter de vraag kunnen beantwoorden of er sprake is van verandering of verdwijning.

Ook de andere pool van het onderzoek – jodendom – wordt niet gedefinieerd. Een jood is voor de onderzoekster iemand die ten minste één joodse ouder heeft en zichzelf als jood beschouwt. Er wordt (bewust) geen enkele poging gedaan 'jodendom' als zodanig te definiëren, waarbij op de achtergrond de niet opnieuw gespecificeerde en toch al ruime kenmerken van *Joden in Nederland* een rol spelen (Israël, joodse verenigingen,

kennis van Hebreeuws, religie en traditie). Overtrokken gezegd wordt bekeken hoe een groep mensen op een onduidelijke manier een band heeft met een amorf iets, terwijl de onderzoekster haar gegevens door een paar simpele ingrepen veel beter had kunnen objectiveren.

Een tweede punt van kritiek is de grote nadruk op de rol van opvoeding, hoewel men ook een culturele identiteit kan verwerven. Daarvan geeft de onderzoekster wel een aantal voorbeelden, maar die worden negatief als de voorbode van het verdwijnen van de joodse bevolkingsgroep geïnterpreteerd. Toch wijst onderzoek erop dat het keuzemoment in de verwerving van een religieuze of culturele identiteit veel belangrijker zal worden. De joodse organisaties, onderbelicht in deze publicatie, zouden daarbij een sleutelrol kunnen vervullen.

Ondanks alle kritiek heb ik veel lof voor het boek. De kritiek wordt namelijk opgeroepen omdat het geheel zo goed is en de cultuur- en godsdienstsociologie verder brengt: het is een interessant thema dat zich gemakkelijk laat vergelijken, het roept methodisch de vraag op hoe we dit moeten onderzoeken en ook theoretisch roept het nieuwe vragen op. Gecombineerd met de heldere schrijfstijl van De Vries en de goede verantwoording die ze van haar onderzoek geeft is dit een schoolvoorbeeld van kwalitatief onderzoek dat navolging verdient.

Erik Sengers